Gönderim Tarihi: 22.05.2018

Kabul Tarihi: 18.09.2018

URARTULARDA DERİ VE DERİ İŞLEMECİLİĞİ

Leather and Leather Processing in Urartians

Ayşe Nur MORKOÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
aysenur_morkoc@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9931-2159

Çalışmanın Türü: Derleme

Öz

Urartu Devleti, kurulduğu dönemden itibaren önemli askeri, ekonomik, siyasi ve sosyal gelişmelere sahne olmuştur. Bu bağlamda, özellikle zanaat faaliyetlerinde ciddi ilerlemeler kaydedilmiştir. Ekonomik olarak hayvancılığın önemli bir yer tuttuğu Urartu Devleti'nde dericilik ve deri işlemeciliği önemli bir faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanda günümüze kadar yapılmış olan kazılarda elde edilmiş bir takım arkeolojik veriler mevcuttur. Ancak, yazılı kaynaklar yok denecek kadar azdır. Bu makalede M.Ö. 9. yy'da Van/Tuşpa merkezli kurulan ve M.Ö. 8. yüzyılın başlarından itibaren hızlı bir yükseliş göstererek sınırlarını; batıda Malatya, güneyde Toros Dağları, doğuda ise Kuzeybatı İran içlerine kadar genişleten Urartu Devleti'nde yapılan dericilik ve deri işleme faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Urartular, Deri İşlemeciliği, Doğu Anadolu, Hayvancılık.

Abstract

From the time of its establishment, the Urartu State entered a process of economic, political and social developments. In this regard, it had become the scene of considerable progress in the field of craft activities. These activities can be observed in the light of archeological findings. However, written sources in this subject are quite scarce. This article will focus on the leather and leather processing activities in the Urartu State, founded during the 9th century B.C., in Van / Tuşpa and which showed a rapid rise after the 8th century B.C., expanding its borders to Malatya in the west, the Taurus Mountains in the south, and the North-western Iran in the east.

Keywords: Urartians, Leather Processing, East Anatolia, Husbandry.

1. GİRİŞ

Urartu Devleti'nin coğrafyası, günümüzde Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan (Nahcivan), Gürcistan, İran ve Irak topraklarının bir bölümünü oluşturur (Zimansky, 1985, s. 1 vdd.; Ceylan, 2008, s. 33 vd.; Ceylan, 2015, s. 79). Van merkezli kurulan ve bu kadar geniş bir coğrafya ya hâkim olan Urartu Devleti'nin tarihi incelenirken; M.Ö. 13. yy'ın başlarından M.Ö. 9. yy'ın ortalarına kadar devam eden Urartu beylikler dönemi ve M.Ö. 9. yy'ın ortalarından M.Ö. 7. yy'ın ortalarına kadar devam eden Urartu Devleti tarihi olarak iki aşamada ele alınmaktadır.

Urartu Beylikler dönemi ile ilgili ilk bilgilerimiz Asur kaynaklarından elde edilmektedir (Erzen, 1992, s. 39 vd.; Ceylan, 1994, s. 214 vd.; Salvini, 2006, s. 128; Bingöl, 2003, s. 77-91; Karageçi, 2015, 71; Ceylan, Bingöl, Karageçi 2018, s. 59 vd.). Asur kralı I. Salmanassar (M.Ö.1274-1245) krallığının ilk yıllarında Uruatri üzerine karşı bir sefer yaptığını belirtir. I. Salmanassar'dan sonra Asur Kralı I. Tikulti Ninurta kayıtlarında "Uruatri" ismi yerine coğrafi olarak kullanılan "Nairi" ismiyle karşılaşırız (van Loon, 1966, s. 7; Grayson, 1972, ss. 103 vd.; Tarhan 1978, ss. 173 vd.; Meyer, 1982, s. 25; Zimansky, 1985, s. 49; Erzen, 1992, s. 24 vd.; Ceylan, 1994, s. 169 vd.). Feodal beyliklerin birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturduğu dönem ise M.Ö. 9. yy'ın ortalarından M.Ö. 7. yy'ın ortalarına kadar devam eder (Tarhan, 1982, s. 70 vd.).

Urartu Devleti'nin kuruluşundan itibaren başa geçen krallar devletin sınırlarını genişletmek için her yöne seferler düzenlemişlerdir. Urartu krallarının zaferle sonuçlanan seferlerinin kayıtlarında ganimet olarak aldıkları hayvan sayıları ayrıntılı bir şekilde bildirilmiştir. Kral Menua, I. Arğişti ve II. Sarduri dönemlerinde yapılan seferlerde yaklaşık 500 bin büyükbaş ve 1.200.000 küçükbaş hayvan¹ Urartu ülkesine getirilmiştir. Urartu Devleti'nde yapılan hayvancılık faaliyetleri ve ganimet olarak alınan hayvanların derileri ise önemli bir zanaat olan dericiliğin hammaddesini oluşturmuştur.

2. URARTU'DA DERİCİLİK

Urartu Devleti'nde dericilik ve deri kullanımına dair bilgilerimiz yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı arkeolojik kazılardan elde edilen verilerin değerlendirilmesi ile elde edilebilmektedir. Urartularda, hayvancılık faaliyetlerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkan deri işlemeciliğinin, soylu kesim ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan bir zanaat olduğunu düşünmekteyiz.

Derinin hammadde olarak kullanılır hale getirilebilmesi ve yumuşatılması için tabaklama işlemi yapılmalıdır. Tabaklama işlemi ile deriye esneklik ve dayanıklılık kazandırılır (van de Microop, 1987, s. 28). Bu işlemin nasıl yapıldığına dair Urartu yazılı kaynaklarında bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak günümüze kadar, fabrika üretimi dışında, çok az değişiklik göstererek gelen tabaklama süreci ile ilgili Mezopotamya

¹Urartu seferlerinden ganimet, haraç ve vergi olarak elde edilen büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları yazıtlarda ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Hayvan sayılarının ayrıntıları için bkz: UKN I, 1960, s. 127, 155; Payne, 2006, ss. 37-66, 150-185, 208-297.

kaynaklarında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Sümer yazılı kaynaklarında, deriyi yumuşatmak ve kullanıma uygun hale getirmek için kullanılan teknikler detaylı bir şekilde anlatılmıştır². Bu kaynaklara göre öncelikle deri yüzülerek temizlenmesi için tuzlu suda bir süre bekletiliyordu. Sopalar ile dövülerek temizlendikten sonra ağaç tezgâhlara gerilerek kurutuluyor, böylece deri tabaklama maddelerini alacak duruma getiriliyordu (Levey, 1957, s. 142). Üç temel tabaklama yöntemi vardı. Bunlardan biri yağ kullanmak suretiyle, diğeri mineral maddeler (şap ve tuz), bir diğeri de bitkisel maddeler (meşe, mazi, nar kabuğu, sumak ve buğday unu) kullanılarak gerçekleştiriliyordu (van de Mieroop, 1987, s. 28). Yağ ile tabaklama, derinin ıslakken yağlanarak, yağı emdikçe yoğrularak esnetilmesi idi (Yıldız, 1993, s. 9; Şahinbaş Erginöz, 2010, s. 158). Deri ve postların yağlanmasında saf öküz yağı kullanılıyordu.

Mineral maddelerin en önemlilerinden birisi olan şap hem tabaklama hem de deri ve kumaşların boyanmasında sabitleştirici olarak kullanılıyordu. Şap, tek başına kullanıldığında deriye yeterince esneklik vermediği için demir tuzları ve tanen ile birlikte kullanılıyordu. At koşum takımları ve elbiseler, şap ile tabaklanmış deriden yapılmaktaydı (Yıldız, 1993, s. 10 vd.). Mezopotamya’da, tabaklama metinlerinde “Dağ Ülkesi’nin beyaz tozu” olarak geçen şap, Anadolu’dan götürülmüştür (Levey, 1958_a, s. 167; Yıldız, 1993, s. 9).

Mezopotamya’da deri tabaklamada mineral maddelerin yanı sıra, bitki özleri de kullanılıyordu. Bu amaçla kullanılan bitkiler arasında meşe palamudu, mazi, nar kabuğu, sumak, mür ve buğday unu yer almaktadır. Tabaklama işleminin anlatıldığı metinlerde geçen ifadelerden, Mezopotamya’da tabaklamada kullanılan mazının Hitit ülkesinden getirildiği anlaşılmaktadır (Levey, 1958_a, s. 168; Levey, 1958_b, s. 150; Yıldız, 1993, s. 21). Mazı suda kaynatılarak öz suyu çıkartılıyor ve deriye uygulanıyordu. Kullanılan mazının cinsine göre deri, sarı ile kırmızı arasında değişik renkler alıyordu. Sumak ile tabaklanan deri aynı zamanda sarı renge dönüşüyordu (Şahinbaş Erginöz, 2010, s. 158).

Mezopotamya’da tabakhaneler tabaklama işlemi sırasında ortaya çıkan kötü koku nedeniyle yerleşim yerlerinin uzağında bir bölgede toplanıyordu. Urartu Devleti’nde yapılan kazı çalışmalarının yerleşim merkezlerinde yoğunlaşmış ve bu merkezlerde dericilik ile ilgili atölyeler tespit edilmemiştir. Biz de dericilik zanaatının hammaddesi olan deri işleme

² Mezopotamya’da dericilik ve deri işlemeciliği hakkında detaylı bilgi için bkz: Stol, 1980-83: 527-543.

işinin yerleşim yerlerinden uzak alanlarda ve devlet kontrolünde yapıldığını düşünmekteyiz.

Derinin bu şekilde tabaklanma işleminden sonra elde edilen deriler, Urartulu deri ustaları tarafından alınarak çeşitli ürünlere dönüştürülmüşlerdir. Urartu yazıtlarında deri üreticiliği ile ilgili bilgilerin bulunmamasına karşın Karmir-Blur'da bulunan kil tablet üzerinde inek, koyun ve keçi postu kelimeleri geçmektedir. Bu belgeye dayanarak Urartu Devleti'nde dericiliğin yapıldığını ve derinin ticari mal olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Aza boyunun ülkesinde (ki) tanrı A Şehri'ne:

26 küçük (?) inek postu, X bin (?) manda (?),

12 yün kumaş,

14 (?) yün(?)

198 küçük (?),

X bin (?)26 yün kumaş,

172 koyun postu,

16 keçi postu. (Piotrovskii, 1959, tab. 22; UKN I, 1960, ek no. 62; UPD, no. 10; UKN II, 1971: no. 463; Payne, 2006, s. 327; CTU IV, 2012, s. 144).

Urartularda derinin kullanım alanlarından biri ayakkabılardır. Deriden yapılan ayakkabılar günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak, Ayanis ve Karmir-Blur kazılarında bulunan örnekler ve Van Arkeoloji Müzesi'nde bulunan keramikten yapılmış uzun deri çizme biçimli riton örnekleri bize ayakkabı modelleri ile ilgili bilgi sunmaktadır. Bu örnekler sivri burunlu, düz, önden bağlı, dikişli ve uzun deri çizmelerin Urartular tarafından kullanıldığının göstergesidir (Fotoğraf 1). Bir kemer parçası üzerinde tasvir edilen ayakkabı çizimi de bize ayakkabılar hakkında fikir vermektedir. Bu sahnede ellerinin üzerinde ayakkabı taşıyan kadınlar betimlenmiştir (Seidl 2004, Faltafel /A:4) (Çizim 1). Betimlemelerden ve arkeolojik kalıntılardan, Urartu Devleti'nde ayakkabıların hem uzun çizme biçiminde hem de kısa, bileğe kadar yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Anzaf Kazısı buluntuları arasında önemli bir yere sahip olan ve Urartu tanrılarının ayrıntılı bir şekilde betimlendiği Anzaf kalkanında da tanrılarının, bileklerinin hemen üzerine kadar uzanan kısa çizme tarzında ayakkabılar giydiği görülmektedir (Belli, 1995, s. 35) (Çizim 2).

Deri işçiliği, Urartu giysilerinin önemli bir parçasını oluşturan kemerlerde de karşımıza çıkmaktadır. Geniş veya dar olarak yapılan kemerler hem erkekler hem de kadınlar tarafından kullanılıyordu. Günlük giysilerde aksesuar olarak kullanılan kemerler askerlerin giysilerinin de önemli bir parçasıydı. Urartu tasvir sanatında gördüğümüz örneklerin dışında, Balawat kapıları tunç levhalarında betimlenmiş savaş sahnelerinde tasvir edilen askerlerin üzerinde bulunan kemerler de o dönem kemerleri hakkında bilgi vermektedir. Hangi amaçla kim tarafından kullanılırsa kullanılsın, tek tunç levhalardan dövülerek yapılan kemerlerin arkaları Urartulu deri ustaları tarafından deri ile kaplanmıştı. Kemerleri deriye tutturmak amacıyla da kemerin etrafına belirli aralıklarla delikler açılmaktaydı (Piotrovskii, 1967, s. 48) (Fotoğraf 2).

Deri işçiliğinin bir diğer kullanım alanı araba aksamlarıdır. Arkeolojik kazılardan elde edilen verilerde Urartu dönemine ait orijinal araba kalıntısı ele geçemediğinden, derinin nerelerde kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak arabaların betimlendiği görsel malzemeler, yazılı kaynaklar, arkeolojik buluntular ve antik dönem ile günümüz atlı arabalarından yola çıkılarak başlık kayışı, koşum kayışları, alınlık, göz siperliği, disk gibi elemanların yapımında dokuma ve derinin kullanılmış olduğu söylenebilir. Bunların yanı sıra betimleme sanatından da anlaşılacağı üzere kasa, taşıt okları ve üst destek çubuklarını kaplamada da süslemeli dokuma ya da deri kullanılmış olmalıdır (Merhav, 1991, s. 62; Gökçe, 2011, s. 29).

Ayrıca Urartu dönemine ait olan ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan deri kaplama lahit ve çömlek dikkat çekicidir (Fotoğraf 3-4). Bu eserlerden lahit üzerinde bulunan derinin analizi yapılmış fakat yapılan analizler sonucunda ne derisi ile kaplandığı tespit edilememiştir (Nagasava, 1997, s. 210). Bu kaplamaların Urartu deri ustaları tarafından ne amaçla yapıldığı da aydınlanmamış konular arasındadır.

Derinin diğer bir kullanım alanı müzik aletleridir. Urartu müzisyenlerinin tasvir edildiği bir sahnede yer alan tefin deriden yapıldığı bilinmektedir. Günümüze ulaşan bir müzik aleti örneği mevcut değildir (Belli, 2008, s. 128) (Çizim 3-4).

Hayvanların derilerinden yapılmış tulumların da çeşitli amaçlar için kullanıldığı bilinmektedir. Urartu Devleti'nde tulumlar, yiyecek ve içecek depolamak amacıyla kullanılmaktadırlar (Sağlamtimur, 2017, s. 9). Asur kabartmalarında, sefer yapılan bölgelerden alınan ganimetlerin büyük bir kısmının deri tulumlar içerisinde taşındığı gösteren tasvirler yer almaktadır

(Parpola, 1987, Fig. 2). Ayrıca, depo odalarında bulunan bu deri tulumların içerisine şarap konulduğu Sargon'un 8. yıl sefer kayıtlarından bilinmektedir.

“Ağzına kadar dolu depolarını açtım ve ordumu sınırsız miktardaki hububatı yemesi için serbest bıraktım. Şarap depolarına girdim ve Asur askerleri tulumlar içindeki güzel şarabı nehir suyu gibi içtiler” (UKN I, 1960, s. 161).

3. ASKERİ ALANDA DERİCİLİK

Derinin askeri alanda kullanımının örneklerini de görmekteyiz. Urartulardan günümüze kadar ulaşabilen arkeolojik materyaller arasında yer alan ve Urartu askerleri tarafından kullanılan ekipmanların önemli bir grubunu sadaklar/oktanlıklar oluşturmaktadır. Bu sadaklar, Karmir-Blur, Çavuştepe, Yukarı Anzaf ve Ayanis Kalesi'nde yapılan kazılarda ele geçirilmiştir. Sadakların deri, bronz ve demirden yapıldığı belirtilmiştir (Piotrovskii 1970, Fig. 49-50; Belli 1993, s. 445-446; Derin-Çilingiroğlu, 2001, s. 158). Sadaklarda kullanılan deri parçaları genellikle, bronz yüzeyin arkasında yer alırdı. Bu deri parçaları, sadağın metal gövdesinin arkasında bulunan küçük delikler aracılığıyla eklenerek sadağın iç hacmi genişletilir böylece daha fazla ok bulundurulabilmesi sağlanırdı. Diğer bir açıdan deri parçaları savaşçıların sırtlarını yaralanmalardan korumaktaydı. Ayrıca savaşçıları sadakları boyunlarına asmak için ya halat ya da deriden ipler kullanmaktaydı (Derin-Çilingiroğlu, 2001, s. 159) (Fotoğraf 5).

Derinin askeri amaçlı diğer bir kullanım alanı ise miğferlerdir. Miğferlerin iç kısımlarının deri ile kaplanmak suretiyle metalin direk olarak teması engellenmek istenmiştir (Piotrovskii 1970, Fig. 42; Derin-Çilingiroğlu, s. 163).

4. SONUÇ

Sonuç olarak hayvancılığın önemli bir ekonomik değere sahip olduğu Urartu Devleti'nde, hammaddeye kolaylıkla ulaşılabilen önemli bir işkolu deri işlemeciliğidir. Urartu'nun askeri seferlerinde zaferlerini kayıt altına aldıkları yazıtlarda çok sayıda hayvanın ganimet olarak listelendiği görülür. Özellikle bu listelerde büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Ayrıca kazı çalışmalarında tespit edilen çok sayıda hayvan iskeleti, Urartu Devleti'nin temel geçim kaynaklarından birinin hayvancılık olduğunu ortaya koyar. Deri işlemeciliğine ait bilgiler, kemer tasvirlerinde, adak levhalarında ve sanat eserlerinde görülmektedir. Deri işçiliğinde ayakkabı, at koşum takımları, miğfer, sadak, kalkan ve kemer gibi eşyaların astarları deriden yapılmaktaydı. Yiyecek ve içecek depolamak

amacıyla hayvan derilerinin tulum olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu tulumlarda şarap depolandığı çağdaş Asur kaynaklarından elde edilen bilgiler arasındadır. Ayrıca günümüze kalan örneklerinin tespit edilmemesine karşın deriden müzik aletlerinin yapıldığı da bilinmektedir. Urartu tarihini aydınlatmak için yapılan çalışmalarda tespit edilen yazılı kaynağın az olması ve mevcut yazıtların da aynı dille yazılması değerlendirme yaparken zorlanmamıza neden olsa da bu çalışmalarda tespit edilen materyaller Urartuların deriyi işleme konusunda ileri bir uzmanlık seviyesine ulaştığını göstermektedir.

5. KAYNAKLAR

- Belli, O. (1993). 1991 yılı Anzaf Urartu kaleleri kazısı, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, s. 441-469.
- Belli, O. (1995). *Anzaf kaleleri ve Urartu tanrıları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (2008). Urartuların kullandığı müzik aletleri ve bunlardan günümüze ulaşanlar. *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 123-138.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu'da devletlerarası ilişkiler, antlaşmalar (II. ve I. Binde)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları Erzurum - Erzincan - Kars - Iğdır (1998 - 2008)*. Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.
- Ceylan, A. (2015). Pers-Urartu ilişkileri. *Türkiz*, 36, 77-102.
- Ceylan, A.-Bingöl, A.- Karageçi M. (2018). *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*, Erzurum, 2018.
- Çavuşoğlu, R. (2014). *Urartu, kemerler*. İstanbul: Rezan Has Müzesi.
- Derin, Z -Çilingiroğlu, A. (2001). Armour and weapons. *Ayanis I, Ten Years Excavations at Rusaşinili Eiduru-kai 1989-1998*, (Ed. A. Çilingiroğlu and M. Salvini), Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici. 155-187.
- Diakonoff, I. M. (1963). *Urartskiye pisma i dokumenti*, Moskova - Leningrad: Leningrad: Izd-vo Akademii nauk - Leningradskoe ots-nie.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gökçe, B. (2011). *Arkeolojik buluntular, betimleme sanatı ve yazılı kaynaklar ışığında Urartu Krallığı'nda tekerlekli taşıtlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Grayson, A. K. (1972). *Assyrian royal inscriptions I*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Karageçi, M. (2015). *Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars.

- Levey, M. (1957). Chemistry of tanning in Ancient Mesopotamia. *Journal of Chemical Education*, 34, 142-143.
- Levey, M. (1958_a). Alum in Ancient Mesopotamian techonology. *Isis*, 49, 166-169.
- Levey, M. (1958_b). Research sources in Ancient Mesopotamian chemistry. *Ambix*, VI/3, 149-154.
- Melikisvili, G. A. (1960). *Urartskije klinoobraznyje nadpisi*. Moskova: Izd. Akademii Nauk SSSR.
- Melikişvili, G. A. (1971). Urartskiye klinoobraznyye nadpisi 2: Otkritiya i publikatsiyi 1954-1970gg. *VDI*, 3, 227-255.
- Merhav, R. (1991). Chariot and horse fittings. *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem: Israel Museum, 54-78.
- Meyer, L. (1982). *Urartu*. Gent: Het Centrum.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çiviyazılı belgeler kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Piotrovskii, B. B. (1959). *Wanskoe carstvo Urartu*. Moskova: Isd. Vostocnoi Literatury.
- Piotrovskii, B. B. (1967). *Urartu: The kingdom of Van and its art*. (Çev.: Gelling, P. S.). London: Adams & Mackay.
- Piotrovskii, B. B. (1970). *Karmir-Blur*. Leningrad: Aurora Art Publishers.
- Sağlamtimur, H. (2017). Urartu krallığında hayvancılığın sosyo ekonomik açıdan önemi. *AnAr*, 20, 1-16.
- Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü*. (Çev.: Belgin AKSOY). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. - Dan, R. (2012). *Corpus dei testi Urartei: Vol. 4*. Roma: CNR, Ist. di Studi Sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente.
- Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*. Mainz: von Zabern.
- Şahinbaş Erginöz, G. (2010). Mezopotamya'da kimyasal zanaatlar, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 17, 149-164.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan, M. T. (1982). Urartu Devleti'nin 'kuruluş' evresi ve kurucu krallardan 'Lutipri=Lapturi' hakkında yeni görüşler. *An-Ar*, 8, 69-114.
- van de Mieroop, M. (1987). *Crafts in the Early Isin period: A study of the Isin craft archive from the reigns of Išbi-Erra and Šu-Ilīšu*. Leuven: Departement Oriëntalistiek.
- van Loon, M. N. (1966). *Uartian art*. İstanbul: Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut.
- Yıldız, N. (1993). *Eski çağda deri kullanımı ve teknolojisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and empire: The structure of the Uartian State*. Chicago, III: The Oriental Institute.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Çizme Biçimli Ritonlar (Sevin, 2011; www.britishmuseum)

Fotoğraf 2. İp Delikli Kemer (Çavuşoğlu, 2014)

Fotoğraf 3. Deri Kaplama Küvet Şeklinde Lahit
(Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Fotoğraf 4. Deri Kaplı Çömlek (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Fotoğraf 5. Okdanlık ve Ok Uçları (Karmir-Blur) (Piotrovskii, 1970)

ÇİZİMLER

Çizim 1. Kemer Parçasında Bulunan Ayakkabı Figürleri (Seidl, 2004)

Çizim 2. Yukarı Anzaf Kalesi'nde Bulunan Kalkan (Belli, 2008)

Çizim 3. Urartu Kemerı Üzerinde Bulunan Müzisyen ve Müzik Aletleri Tasviri (Seidl, 2004)

Çizim 4. Urartu Kemerı Üzerinde Bulunan Müzisyen ve Müzik Aletleri Tasviri (Seidl, 2004)